

Dansk godshistorie – en oversigt

af Carsten Porskrog Rasmussen

Godshistorie har ingen stor tradition i Danmark. Der er skrevet kilovis af "herregårdshistorie", men synsvinklen er som regel kunst- eller personalhistorisk. Den rige danske landbohistoriske tradition har helt overvejende haft bønderne i centrum.¹ Heri indgår naturligvis forholdet mellem godsejere og bønder, men perspektivet har kun i begrænset omfang været godsets.²

Begrebet gods kan behøve en kort definition. Oprindeligt betegnede ordet blot ejendom i almindelighed. Omkring 1500 bruges ordet gods i reglen om fæstegods, idet man taler om gård (herregården) og gods (fæstegårdene). Senere kom ordet gods til at betegne helheden af hovedgård og fæstegods. Her vil ordet blive brugt i denne senere betydning. Mere præcist forstås her ved ordet gods et kompleks af landbrugsejendomme (og eventuelt andet), der har fælles ejer og udgør en administrativ og økonomisk struktur. For det meste af den periode, der her behandles, vil det i praksis sige, at et gods i reglen bestod af både hoved-

gård og fæstegods. Der var dog godser, der alene omfattede fæstegårde uden hovedgård som centrum. Fæstegodsfrasalgene førte til opløsning af dette godssystem, men for så vidt der stadig var tale om et kompleks af ejendomme, kan med rimelighed også opretholde begrebet gods for 1800-tallets vedkommende – og for 1900-tallets frem til 1960'erne.

Godshistorie kan principielt omfatte en meget stor del af landets og landbefolkningens historie, idet så godt som alle landejendomme og så godt som hele landbefolkningen fra senmiddelalderen til landboreformerne indgik i godser. Godset var dermed én af de væsentligste rammer for landbefolkningens liv ved siden af først og fremmest husstanden, landsbyen og sognet. Oversigten vil især fokusere på tre aspekter: godsernes fysiske struktur, godsernes drift og økonomi samt forholdet mellem godset på den ene side og dets undergivne og ansatte på den anden. Med et par undtagelser omfatter oversigten alene egentlig

Carsten Porskrog Rasmussen (f. 1960), lektor ved Historisk Institut, Aarhus Universitet. Har forsket i landbrugs-, lokal- og erhvervshistorie og arbejder nu med en sammenfatning af de Sønderjyske godser historie. Medforfatter til *Det danske godssystem – udvikling og afvikling* (1987) samt en lang række artikler vedrørende godshistorie.

publicerede værker, men ikke upublicerede specialer mv.

Middelalderen

Den ældre opfattelse af godsudviklingen i Danmark var, at et oprindeligt bondesamfund gradvis blev mere og mere behersket af godsejere. I løbet af middelalderen blev bønderne fæstebønder, men endnu var hovedgårdene små og fæstegodset spredt. I løbet af nyere tid udvikledes et godssystem med velarrunderede godser, udbredt hoveri og en økonomi hovedsageligt baseret på hovedgårdsdrift. Dette blev så atter nedbrudt fra landboreformerne frem til 1919, hvor de sidste rester af fæstevæsenet afvikledes og en betydelig del af stordrifterne udstykkedes.³

Dette billede er blevet udsat for de voldsomste rystelser for middelalderens vedkommende. Det hænger på den ene side sammen med, at det empiriske udgangspunkt for tesen var særlig svagt på det punkt, men på den anden side skyldes det også, at den danske godshistoriske forskning – ironisk nok – har været mere intensiv for middelalderens vedkommende end for nyere tids, til trods for det langt mere omfattende kildemateriale fra de senere epoker.

Poul Nørlund påviste allerede i en artikel fra 1927 eksistensen af udbredte stormandsbesiddelser på Valdemars-tiden og anfægtede dermed opfattelsen af et næsten rent bondesamfund,

hvor godser kun var i deres vorden.⁴ Ikke uden ironi skete det i festskriftet til Kr. Erslev, der i høj grad havde bidraget til den ældre opfattelse. Det afgørende brud med billedet af en jævn overgang fra bondeselveje og smådrift til fæste og storgodsdrift kom imidlertid i 1960'erne. C.A. Christensen påviste, at Roskilde bispestols jordegods i 1300-tallet havde bestået af en række landsbygodser, der var strukturet om store hoved- og brydegårde med et tilbehør af mindre landbogårde og gårdsædestavne. Dette system brød sammen i løbet af senmiddelalderen. I stedet opstod den middelstore bondegård, der var en selvstændig driftsenhed uden væsentlig funktionel sammenhæng med de andre ejendomme i landsbyen.⁵

Erik Ulsigs disputats fastslog, at også det højmiddelalderlige adelsgods bestod af landsbygodser med store gårde som centrum. Det enkelte godskompleks var af begrænset størrelse. I løbet af senmiddelalderen kom højadelens godser til at bestå af ganske få hovedgårde med et stort antal tilhørende fæstegårde. Disse blev ganske vist søgt arronderet, men strøgods dominerede. Samtidig var hoveriet beskedent og hovedgårdene gennemgående små. Ulsig konkluderer derfor entydigt: "Den danske godsejer var rentenyder."⁶

En begrænsning ved Ulsigs disputats er det dog, at den helt overvejende handler om højadelens godser. Forsk-

ningen i kronens og kirkens gods er præget af en række enkeltstudier.⁷ De viser, at især gejstlighedens godser var bedre arronderede end højadelens. Hovedgårdsdriften må dog have haft lige så ringe betydning som på disse, hvad alene det meget beskedne antal hovedgårde viser. Lidt større forbehold kan man måske have, når det gælder den mere almindelige adel. For godsejere med kun 10-20 fæstegårde må selv en ret beskeden hovedgård nødvendigvis have haft nogen økonomisk betydning. En endelig besvarelse af spørgsmålet er dog vanskelig på grund af den totale mangel på regnskaber fra private godser, som gør, at analyserne af godsøkonomien stort set hænger på analyser af bøndernes afgifter og overvejelser ud fra godsernes fysiske opbygning.

De store især gejstlige godskomplekseres administration har været genstand for en række studier af Troels Dahlerup og en række af hans elever. Der kan her ses en blanding af bortforlening og mere centraliseret administration ved officialer, men med en bevægelse mod det sidste.⁸

Også bøndernes stilling over for godsejerne har været genstand for en ret omfattende forskning. C.A. Christensen påviste som tidligere nævnt den danske normalbondegårds gradvise skabelse. Erik Ulsig har siden i en væsentlig afhandling vist, hvordan bondestanden tilsvarende udviklede

sig fra at bestå af flere grupper med forskellig retslig stilling til en stand med (stort set) ensartede rettigheder. Højmiddelalderens skel mellem bryder, der var begrænset retshabile og regnedes til godsejerens husstand, og landboer, der havde en mere selvstændig status, forsvandt. Landbostatus blev dominerende, men samtidig blev alle bønder principielt umyndiggjort og underkastet godsejerværn. Selvejerne blev nu "kronens vornede".⁹ Frank Pedersen har påvist, at vornedskabet blev udbredt på den sjællandske øgruppe fra 1490'erne.¹⁰

Anders Bøgh har argumenteret for, at der var modsatrettede tendenser i udviklingen af forholdet mellem godsejere og bønder i senmiddelalderen. På den ene side ser han en øget feudalisering i form af, at godsejerens retslige magt over bønderne øges, på den anden side mener han, at overgangen fra landsbygodser kontrolleret af én godsejer (eller hans bryde) til landsbyer med mange, fjerne godsejere på mange måder gav bønderne øget råderum i hverdagen og fremmede en bondekommunalisme.¹¹ Synspunktet er siden anfægtet af Per Ingeman, der mener, at godsejerkontrollen var udbredt, men Anders Bøgh har fastholdt sin opfattelse.¹²

Det klassiske godssystem mellem reformationen og landboreformerne.

Opfattelsen af godssystemet i 1500- og 1600-tallet har ikke været udsat

for de samme rystelser som billedet af godserne i middelalderen. Billedet af en bevægelse fra strøgods og rentegodsdrift til arronderede godser med hovedgårdsdrift og hoveri ledsaget af en støt stigende godsejermagt over bønderne er stort set fastholdt. Der har kun været afgørende uenighed om kronologien i denne udvikling. De ældre forskere mente, at den øgede hovedgårdsdrift satte ind i Danmark i anden halvdel af det 16. århundrede som et forsøg fra godsejernes side på at udnytte prisstigningerne i anden halvdel af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet.¹³ Empirisk påpegede Thomas B. Bang det store omfang af mageskifter mellem krone og adel under Frederik II, og han antog, at det måtte have ført til forbedret arrondering af både kron- og adelsgods.¹⁴

Denne opfattelse har siden været i skred. I 1957 udsendte Gunnar Olsen sin disputats om stordriftens udvikling. Bogens væsentligste indhold var et forsøg på at opgøre alle nedlæggelser af bondegårde i forbindelse med udvidelse og oprettelse af hovedgårde. Hans konklusion var, at der på 250 år blev nedlagt 3.000-3.200 bondegårde, og at nettotabet, når bondegårde oprettet ved nedlæggelse af hovedgårde modregnes, var 2.400-2.900 bondegårde. Det svarer kun til ca. 5% af alle bondegårde i Nørrejylland og på Øerne, men betød en fordobling af hovedgårdsjorden, da denne i 1680'erne kun udgjorde ca. 9% af landets jord. Gunnar Olsen kunne videre fastslå,

at en væsentlig del af hovedgårdsekspansionen fandt sted i 1600-tallet, hvor godt 60% af de daterede nedlæggelser fandt sted. Den største nedlæggelsesintensitet kunne konstateres i anden halvdel af 1600-tallet.¹⁵

Svend Aage Hansen og Erling Ladewig Petersen omtolkede med udgangspunkt i Gunnar Olsens resultater sammenhængen mellem konjunkturer og øget hovedgårdsdrift. I stedet for at lægge vægt på godsejernes forsøg på at drage fordel af de gode konjunkturer, så de den øgede hovedgårdsdrift og hoveri som et forsøg på at overvinde krisen fra midten af 1600-tallet og som en reaktion på statens stærkt stigende skattekrav.¹⁶

Synspunktet er fulgt op af Jens Villiam Jensen i en række studier over godsstrukturens udvikling. Jens Villiam Jensen konstaterer, at der endnu i 1568 var tale om udbredt strøgods, og netop omkring midten af 1500-tallet nåede atomiseringen af godserne ved arvedelingerne et højdepunkt i form af den mest absurde milimeterretfærdighed i forbindelse med arvedelinger. Derimod var godserne omkring 1650 langt bedre arronderede. Jens Villiam Jensen har søgt at opgøre, hvorvidt dette i hovedsagen var opnået under Frederik II eller Christian IV. Uheldigvis er resultaterne fra hans to regionale undersøgelser af henholdsvis Vendsyssel og Østlolland modstridende. I Vendsyssel var mageskifterne mellem adel og krone størst under

Frederik II, men de var geografisk mere målbevidste med henblik på at forbedre adelsgodsets arrondering under Christian IV. På Lolland var det lige omvendt. Jens Villiam Jensen fastholder dog billedet af 1600-tallet som den afgørende periode for godsernes arrondering.¹⁷ Udviklingen videre frem er hidtil ikke dækket af publiceret forskning, men et større arbejde af Erling Ladewig-Petersen er på vej. Erland Porsmose har dog beskæftiget sig med, hvordan godserne kom til at påvirke bondelandets struktur. Han har især fremhævet, at godsejernes politik gik ud på at fastholde gårdtallet og egaliserer gårdene.¹⁸

Denne række forskeres påpegning af godsudviklingen i 1600-tallets kriseperiode og påvirkningen fra skattestaten har blivende værdi. Omvendt er det dog et spørgsmål, om ikke revisionismen drives for vidt. Gunnar Olsens hovedtabel placerer ganske vist anden halvdel af 1600-tallet som hovedgårdsudvidelsernes store epoke, men han påpeger selv, at en række ikke kvantificer- og daterbare nedlæggelser ville øge tallet i den ældre del af perioden.¹⁹ Erland Porsmose har yderligere påpeget en række nedlagte landsbyer på Fyn, der enten ikke er medtaget eller, hvor der mangler gårdtal hos Gunnar Olsen. Disse nedlæggelser har klart tyngdepunkt i 1500-tallet og første halvdel af 1600-tallet.²⁰ Samtidig giver Jens Villiam Jensens undersøgelser ikke noget entydigt billede af tiden efter 1600 – eller

endda efter 1630 – som den afgørende. Det må således ikke overses, at arronderinger og hovedgårdsudvidelser var ganske solidt i gang 1575-1625, om end det stadig er sandsynligt, at kulminationen ligger i det følgende halve århundrede.

Samtidig må det imidlertid slås fast, at Danmark aldrig gik over til et rent stordriftssystem som i Østeuropa. Kun 9-10% hovedgårdsmark – eller 15-20% på de private godser – ligger langt under de 50% eller mere, der fandtes i de mest udprægede stordriftsområder i Østeuropa. Endnu savner vi imidlertid i høj grad undersøgelser af de danske godseres struktur i 1700-tallet, der kan nuancere det ret ensartede billede af det danske normalgods, der har dannet sig på væsentligst sjællandsk baggrund. Hvilke forskelle var der i godsernes størrelse og arronderingsforhold og balancen hovedgårdsjord-bondejord på de enkelte godser? Endnu foreligger der ikke tilfredsstillende svar.

Analysen af godsernes drift og økonomi vanskeliggøres for 1500- og 1600-tallet af, at der kun er bevaret få regnskaber fra private godser fra 1600-tallet, men de er til gengæld alle undersøgt mere eller mindre grundigt. En analyse af regnskaber fra det lille Tanggård eller Tange gods på Fyn fra 1550'erne vidner om et så godt som rent rentegods.²¹ Hans H. Fussing udgav i trediverne artikler om de rantzauske godser i Jylland, hvorfra der

er bevaret et forholdsvis omfattende materiale. Fussing påviste, at hovedgårdenes produktion stort set var koncentreret om kornavl og studefedning – dels for egen regning, dels som fodervært for fremmed kvæg. Han konkluderede, at hovedgårdenes indtægter ud over studeavlen kun modsvarede udgifterne, mens han afstod fra at vurdere studeavlens økonomi. En samlet økonomisk balance opstillede han ikke.²²

Den mest omfattende analyse af godsøkonomi i 1600-tallet er Bo Fritz-bøgers afhandling om godset Skinne-rup ved Kerteminde. Han påviser en øget interesse for hovedgårdsdrift, idet hovedgårdsarealerne udvidedes mere end det samlede gods. Godset satsede ligesom de rantzauske dels på korn, dels på stude. I perioden 1636-46, hvorfra der er fortløbende regnskaber, lå hovedgårdens bruttoindtægter gennemgående noget højere end afkastet af fæstegodset. Hovedparten af hovedgårdsindtægterne blev dog slugt op af omkostninger, så fæstegodset netto var hovedindtægtskilden.²³ Hans Schultz Hansen har analyseret udviklingen på Trøjborg, der lå i de kongerigske enklaver og derfor administrativt var en del af kongeriget og ikke det omgivende Slesvig. På Trøjborg gennemførtes 1612 en omfattende afløsning af det meste af hoveriet samtidig med, at en stor del af hovedgårdsmarken udlejedes til bønderne.²⁴ Her valgte godsejerne altså næsten det rene rentegods.

Fra 1700-tallet er der bevaret et omfattende godsregnskabsmateriale, men det er kun udnyttet sporadisk og et bredt billede af 1700-tallets godsøkonomi savnes stadig. De få eksisterende undersøgelser har ydermere koncentreret sig om de sidste årtier af 1700-tallet, hvor højkonjunkturen havde forskudt balancen. Den traditionelle opfattelse er, at godserne i denne periode levede af hovedgårdsdriften, mens landgilden var af underordnet betydning, ligesom hoveriet var langt den mest tyngende afgift for bønderne.²⁵ De få eksisterende undersøgelser synes at vise, at dette billede passer bedst på Sjælland sidst i 1700-tallet. På Knabstrup kom kun 15-20% af bruttoindtægten fra bønderne i 1780'erne. Andelen af nettoindtægten var dog væsentligt højere, da der var betydelige driftsudgifter ved hovedgården.²⁶ Indtægtsfordelingen var omtrent den samme på storgodset Giese-gård.²⁷ Hertil skal så dog i begge tilfælde lægges, at bønderne betalte skatterne.

I Jylland ser billedet formentligt anderledes ud. På tre godser syd for Århus, der er undersøgt af Jens Skriver, var der så sent som i 1780'erne næsten fuldstændig balance mellem landgilden og forpagtningsafgiften af hovedgårdene.²⁸ Det kan dog spille ind, at de pågældende godser havde en forholdsvis lav procentdel hovedgårdsjord, og at hoveriet derfor var mindre tyngende end typisk. Indregner man de skatter, bønderne betalte, var af-

kastet af bøndergodset på disse østjyske godser om ved dobbelt så stort som afkastet af hovedgårdsdriften. Den meget sporadiske forskning antyder således, at der var ganske betragtelige forskelle fra gods til gods i Danmark, om end de ikke var så voldsomme som i hertugdømmet Slesvig, hvor forskellene gik fra det mest intensive stordriftssystem med omfattende hoveri og livegenskab til det rene rentegods.²⁹ Mere omfattende komparative undersøgelser var stærkt ønskelige.

Blandt de forskellige sider af hovedgårdsdriften har navnlig den omfattende studeavl i 1500- og 1600-tallet været genstand for særlig opmærksomhed. Det er her påvist, hvordan Danmark i perioden fra Reformationen til Kejserkrigen indtog en central plads som okseeksportør til Nordvesteuropa. Adelen sikrede sig eneret på den sidste vinters staldfodring af disse okser, og som nævnt var oksefedning den centrale animalske produktion på danske hovedgårde i 1600-tallet.³⁰ Bent Schiermer Andersen har beskæftiget sig med hovedgårdenes omstilling fra studestaldning til mejeribrug i de østlige egne af landet i 1700-tallet.³¹

Godsøkonomien hænger sammen med hoverispørgsmålet. Dansk landbohistorisk tradition betragter hoveriet som bøndernes klart afgørende byrde i 1700-tallet. Beklageligvis er der meget få kilder, der kan belyse hoveriets omfang før reformtiden. Der omtales

dog allerede omkring 1500 "ugedagsmænd", dvs. bønder, der gjorde hoveri en dag pr. uge. Generelt var det dog ret få bønder, og et flertal af i hvert fald højadelens bønder synes at have været helt eller næsten fri for hoveri.³²

Fra tiden omkring 1600 er der kun oplysninger fra et større kongeligt len, Ringsted Kloster. C. Rise Hansen har påpeget, at det gennemsnitlige hoveri var beskedent. Det dækker dog over forskelle bønderne indbyrdes, idet en del bønder var ugedagsmænd, mens de øvrige må have været beskedent belastet.³³ Fra 1700-tallet er hoveriet på Egeskov undersøgt af Lotte Jansen, der har påvist en væsentlig stigning i begyndelsen af 1700-tallet.³⁴

Oplysninger om hoveriet haves ellers først fra slutningen af 1700-tallet som følge af den offentlige indgriben, der førte til bestemmelse af hoveriet. Fridlev Skrubbeltrang har undersøgt de generalhoverireglementer, der blev indført på godserne omkring 1770. På dette tidspunkt synes næsten alle bønder under private godser på Øerne at have været hoverigørende, mens der i Jylland var betydelige grupper af helt eller delvis hoverifri bønder.³⁵ Skrubbeltrang har også set på hoveriforholdene omkring 1790 og nåede frem til en byrde på ca. 60 pløje- og spandage og ca. 150 gangdage på sjællandske godser.³⁶ Blandt en række enkeltstudier kan fremhæves Birgit Løgstrups vedrørende Løvenborg.³⁷ Thorkild Kjærgaard har mere princi-

pielt beskæftiget sig med hoveriets betydning. Han udbygger opfattelsen af, at hoveriet steg i anden halvdel af 1700-tallet. I modsætning til den tidligere opfattelse mener han ikke, at det førte til forarmelse af bondestanden. Tværtimod ser han det øgede hoveri som godsejerens eneste mulighed for at få andel i den konjunkturgevinst, også bondebruget efter hans opfattelse oplevede sidst i 1700-tallet, idet landgilden reelt var låst fast.³⁸

Retsforholdet mellem bønder og gods-
ejere har været genstand for en ret
lang forskningstradition. Centralt står
stadig Hans H. Fussings *Herremand
og fæstebonde*, der på basis af omfat-
tende tingbogsstudier søgte at klar-
lægge retsforholdet. Hovedemnerne er
fæstetiltrædelse, fæstefratrædelse, land-
gilde og hoveri. Bogen er berømt/be-
rygtet for den ofte citerede konklusion
"Danmark var et retssamfund", der
ikke må overskygge dens grundige ar-
bejde med den fundamentale landbo-
ret.³⁹

Mens der ikke er tvivl om, at hoveriet i
princippet var foranderligt, er det an-
derledes med hensyn til landgilden.
Fussing påviste en grundlæggende
opfattelse af landgildens uforander-
lighed. Fussing mente, at domspraksis
blev ændret i 1608 i en dom mellem
Godske Rantzau til Trøjborg og hans
bønder. Fussings analyse af den fakti-
ske udvikling i landgilden i kongeri-
get viser imidlertid ikke nogen stigen-
de tendens til landgildeforhøjelser.

Fussing fastslog imidlertid, at land-
gilden ikke var uforanderlig, heller
ikke før 1608.⁴⁰ Svend Gissel og Jens
Villiam Jensen har imidlertid påvist,
at den kraftigste stigning, som Fus-
sing mente at finde, ikke var reel.⁴¹
Det altdominerende billede er derfor,
at landgilden stort set var uforander-
lig, og at der normalt kun skete juste-
ringer, konverteringer af én forpligtel-
se eller afgift til en anden eller fikse-
ring af hidtil uvisse ydelser. Igen gæl-
der dog det paradoksale forhold, at
analyser af landgildens realudvikling i
1700-tallet i høj grad savnes.

Spørgsmålet om fæsteforhold har
spillet nogen rolle i forskningen. En
række ældre værker fastslog, at der
indførtes livsfæste 1523.⁴² Emnet har
siden været genstand for en voldsom
debat, hvor indførelsen af livsfæste er
anfægtet af bl.a. Fridlev Skrubbel-
trang, Benito Scocozza og Erland
Porsmose, hvilket atter førte til gen-
mæle fra bl.a. Mikael Venge og Aksel
E. Christensen.⁴³

Fridlev Skrubbeltrangs omfattende
undersøgelser har kortlagt de fakti-
ske fæsteforhold i 1700-tallet. Under-
søgelserne viser, at de fleste bønder
blev på deres gårde, til de døde eller
frivilligt afstod gårdene, ofte på grund
af alder, men at der var regionale for-
skelle, idet bøndernes vilkår var gun-
stigst på Fyn og i Jylland og dårligst
på Sjælland.⁴⁴

Et på sin vis ironisk træk ved Enevæl-

den var, at forvaltningen af statsmagtens øgede krav til landbefolkningen i vid udstrækning blev overladt til godsejerne. Birgit Løgstrup har set på forvaltningen af de to vigtigste områder, skattevæsen og soldaterudskrivningen, med godset Løvenborg på Sjælland som hovedeksempel.⁴⁵ Lotte Dombernowsky har beskæftiget sig med lensgrevers og -baroners udøvelse af amtmandsmyndighed gennem en undersøgelse af de fynske len, især grevskaberne Langeland og Wedellsborg.⁴⁶

Denne overdragelse af offentlig myndighed til godsejerne styrkede deres magt over bondebefolkningen. Indførelse af stavnsbånd var en meget direkte måde at øge denne magt på. Jens Holmgaard har for ganske nylig argumenteret for, at stavnsbåndet reelt indførtes 1701.⁴⁷ Stavnsbåndets virkelighed er undersøgt af Birgit Løgstrup.⁴⁸

Til den godshistoriske litteratur hører endelig en række godsmonografier, hvoraf de største dog i hovedsagen er af ældre dato.⁴⁹ Hertil kommer en lang række kortere arbejder i artikel-form.⁵⁰

Nogle af godsmonografierne kommer bredt omkring, men oftest er de præget af en blanding af ejerhistorie og landbrugs-/godsstrukturhistorie. Hidtil har kun få søgt at se på godset som en social og økonomisk helhed med samspillet mellem dets enkelte dele

og aktører som fokus. Det hidtil mest ambitiøse forsøg i den retning er Palle Ove Christiansens disputats, der søger at følge et sjællandsk storgods under den synsvinkel fra 1700-tallet til 1970'erne.⁵¹ Palle Ove Christiansen har i en spændende artikel prøvet at se på, hvordan bønderne kunne reagere på vilkårene under godset og ser to hovedtyper: "fatalister" og "stræbsomme".⁵² Derimod findes der ret bredt anlagte analyser af bøndernes kår under bestemte godskomplekser, men selve godset er i disse kun kortfattet behandlet.⁵³ Hans Henrik Appels meget væsentlige analyse af sociale relationer i Skast herred i 1600-tallet kaster også nyt lys på relationerne mellem bønder og godsejere.⁵⁴ Dette perspektiv står dog knap så stærkt i afhandlingen som andre relationer, og samtidig er fremstillingen af selve godssystemet meget nødtørftig.

Blandt de mest forsømte områder overhovedet er krongodset. Skønt det mellem 1536 og 1660 udgjorde halvdelen af landets jord og fra 1660'erne til 1760'erne immerværk 20-30%, er der så godt som ikke forsket i, hvordan kronen drev og administrerede dette omfattende gods. Eneste større studie af et krongods fra tiden før Enevælden er Fussings analyse af Stjernholm len.⁵⁵

Godserne og landboreformerne
Landboreformerne indebar en oplødning eller endda nedbrydning af to af landbosamfundets væsentligste sam-

lede sociale institutioner: landsbyen og godset, den første i kraft af udskiftningen, den anden i kraft af først bestemmelse og siden afløsning af hoveriet, forbedring af bøndernes fæsteforhold, afskaffelse af (noget af) godsejernes offentligretlige magt og – i sidste instans – opløsning af godset i form af fæstegodsfrasalgs og eventuel udstykning af hovedgårdene. Imidlertid var også udskiftningen langt hen ad vejen et godsstrukturelt fænomen, idet de fleste af udskiftningerne blev foretaget og finansieret af godsejerne. Derfor kan næsten hele landboreformlitteraturen for så vidt anbringes under overskriften “godshistorie”. En fuldstændig præsentation af denne ville dog føre for vidt. Alene den litteratur, der mere overordnet beskæftiger sig med landboreformerne, er særdeles omfattende.⁵⁶ En samlet oversigt over reformlovgivningen findes i Hans Jensens omfattende værk.⁵⁷ Der vil derfor i det følgende alene blive tale om en mere kortfattet præsentation med hovedvægt på titler, der særligt ser på godsejernes rolle i forhold til reformerne eller reformernes betydning for godserne.

Landboreformerne er et meget omfattende kompleks af ændringer i landbosamfundet, der fandt sted mere eller mindre samtidig. Groft taget kan reformerne opdeles i to hovedgrupper: dem, der berørte landbrugets drift, og dem, der vedrørte forholdet mellem godser, bønder og husmænd.

Landboreformerne omfattede massive driftsmæssige omlægninger – herunder både udskiftning af bøndergodset og overgang til koppelbrug på hovedgårdene. De er for få år siden analyseret ud fra en teknologihistorisk synsvinkel af af Dan Ch. Christensen.⁵⁸ Disse reformer stødte ikke på nogen principiel, politisk modstand. Generelt må det påpeges, at det meste af den udskiftede jord stadig var fæsteland, da udskiftningen blev gennemført, og at udgiften følgelig blev båret af godsejerne. I det omfang, godsejerne var imod, skyldtes det primært manglende evne eller vilje til at finansiere denne reform.⁵⁹ Både på dette punkt og hvad angår forbedringer af hovedgårdsdriften, var godsejere, der siden blev kendt som reformmodstandere, ofte meget aktive.⁶⁰

Landboreformernes virkninger for bønderne er undersøgt af flere.⁶¹ Derimod er dybere analyser af, hvordan det gik godsøkonomien og hovedgårdsdriften gennem reformtiden sjældne.⁶²

De store slagsmål stod, som påpeget af Thorkild Kjærgaard, om fordelingen af gevinsten ved såvel stigende konjunkturer som tekniske forbedringer af landbruget. Et helt afgørende led i den danske landbolovgivning var, at regeringen stort set fastholdt både pligten til at bortfæste bondegårdene på livstid og landgildens uforanderlighed. Derved forhindredes en udvikling som i England eller Mecklenburg, hvor det egentlige bon-

debrug stort set forsvandt. Dette aspekt har for nylig fået en vis behandling af Dan Ch. Christensen.⁶³

Thorkild Kjærgaard har påpeget, at modsætningerne ud over ideen om eventuel overgang til egentlig forpagtning i høj grad samlede sig om hoverispørgsmålet. Den intensiverede hovedgårdsdrift krævede øget hoveri, og samtidig var hoveriet den eneste variable afgift, som godsejerne kunne bruge til at hjemtage noget af konjunkturgevinsten fra fæstegodset.⁶⁴ Netop om hoveriet stod den mest direkte konfrontation mellem bønder og godsejere i form af hoveristrejker, hvad der var med til at udløse en protestbevægelse blandt jyske godsejere mod regeringen.⁶⁵ Hoverilovgivningens virkeliggørelse er først og fremmest skildret af Fridlev Skrubbeltrang.⁶⁶ En mere omfattende analyse af hoverispørgsmålet foreligger i form af en endnu utrykt licentiatafhandling af Jens Skrifer.⁶⁷

Landboreformerne indebar opløsning af omkring halvdelen af alle landets godser i kraft af bortsalg af fæstegodset til selveje. Et eksempel er analysen af Jens Holmgaard, der har påpeget, at godsejeren fik mere ind ved at sælge godset i dele, end hvad han havde givet for det samlet.⁶⁸ Holmgaards analyse er dog beklageligvis temmelig enestående. En mere omfattende forskning i fæstegodsfrasalgenes forløb og udbredelse og de mekanismer, der på en generation fjernede

halvdelen af landets godser eller i hvert fald reducerede dem til storgårde uden kontrol over det omgivende bondeland, var meget ønskelig.

Fra landboreformerne til i dag

Godsernes udvikling fra de store landboreformers afslutning og frem til vort århundrede er ét af de mest forsømte forskningsfelter i dansk godshistorie overhovedet. Anden halvdel af 1800-tallet betød, at nu også den anden halvdel af godserne, og herunder de store, primært østdanske, majorater afviklede deres fæstegods. Samtidig skete der imidlertid en udbygning og modernisering af selve storlandbruget, men nu primært baseret på en egentlig landarbejderklasse.

Landbolovgivningen helt frem til de skelsættende love af 1919 er fremstillet af Hans Jensen.⁶⁹ Nogenlunde er forskningssituationen vedrørende fæstegodsfrasalget.⁷⁰ Derimod er der brugt forbavsende få kræfter på at følge storgodsernes modernisering og drift i anden halvdel af 1800-tallet. En enkelt undersøgelse af Jens Christensen ville primært påvise en sammenhæng mellem storlandbrugets kapitalopbygning og industrifinansieringen – en sammenhæng, han ikke fandt. Derimod leverede han en grundig analyse af et storgods' drift og økonomi.⁷¹ Den har stort set ingen paralleller, skønt storlandbruget i slutningen af forrige århundrede formentlig var den danske branche, der

rummede det største antal større virksomheder, og skønt disse stadig havde en betydelig både beskæftigelsesmæssig og økonomisk vægt.

Blandt de bedre undersøgte områder er husmændene, der ved gårdmandshoveriets afvikling fik en langt mere central rolle for godserne, idet godserne nu især skulle drives ved deres arbejdskraft.⁷²

Året 1919 anses normalt for godsernes dødsstund med de to markante love: Lensafløsningsloven og loven om afvikling af fæstevæsenet. Der er skrevet mange beklagende sætninger om lensafløsningsens virkninger i værker om danske herregårde, men en dybere analyse af såvel lensafløsningslovens tilblivelse som dens praktiske gennemførelse og konsekvenser savnes stadig. Vi er også på næsten fuldstændig bar bund, når det gælder godsernes udvikling siden. Således savnes der forskning i, hvad der betingede mange godsers opløsning i

20'erne og 30'erne – lensafløsningsen, konjunkturerne, anden lovgivning eller noget fjerde? Der savnes på den anden side også forskning i den vægt, godserne trods alt stadig havde, økonomisk, beskæftigelsesmæssigt og socialt.

I dag er begrebet gods stort set meningsløst. De mange enkeltgårde er stort set ophævet som selvstændige brug og godsernes samlede arealer drives i reglen som én landbrugsbedrift med ganske få folk. "Vi har en omsætning som den lokale smedje, men en administrationsbygning som IBM", udtrykker Peter Bernstorff i en bog, der på basis af interviews tegner et øjebliksbillede af ti godser omkring 1990.⁷³ Den dramatiske udvikling, der gennem de sidste 40-50 år har ført hertil og på en generation overflødiggjorde både forpagtere og landarbejdere, forvaltere og stuepiger og tusindvis af andre mennesker, der havde været knyttet til godserne, er en reelt jomfruelig forskningsmark.

NOTER

1. Thorkild Kjæraard: "Gårdmandslinien i dansk historieskrivning", *Fortid og Nutid*, XXVIII, 1979, s. 178-91.
2. Et kortfattet forsøg på at give oversigt over godsernes udvikling ud fra forskningens status for ca. 15 år siden findes i: *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919*, red. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl., Århus 1987, s. 7-40. Samme værk rummer også oversigter over de væsentligste kildegrupper.
3. Traditionen er ikke mindst formuleret i oversigtsværker. Se herom Jens Villiam Jensen: "Fra fæstegodssystem til hovedgårdssystem. Det danske godssystem i senmiddelalder og renaissance", *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 123-42.
4. Poul Nørlund: "Jorddrotter på Valdemars-tiden", *Festskrift til Kr. Erslev*, red. Poul Nørlund, København 1927, s. 141-70.
5. C.A. Christensen: "Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede", *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., 1., 1963-66, s. 257-348.
6. Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, København 1968, citat s. 327; se også samme: "Højmiddelalderens danske godssystem set i europæisk sammenhæng", *Bol og By* 1996:2, s. 8-26.
7. Ang. krongodset: Carsten Porskrog Rasmussen: "Midtjysk krongods i middelalderen", *Kongemagt og Samfund i Middelalderen*. *Festskrift til Erik Ulsig*, red. Poul Enemark, Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1988, s. 409-27; samme: "Kronens gods", *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 69-87. Vedrørende kirkegodset bl.a.: Poul Nørlund: "Klostret og dets gods", *Sorø, Klostret, Skolen, Akademiet gennem tiderne I*, red. M. Mackeprang og W. Norvin, København 1924, s. 53-131; Hans Jørgen Helms: *Næstved St. Peders Kloster*, Næstved 1940; Poul Rasmussen: *Herreklostrenes jordegods i det 16. århundrede og dets historie*, København 1957.
8. Troels Dahlerup: "Nepotisme som administrativt system. Ribe stift i senmiddelalderen", *Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig-Petersen*, red. Carsten Due-Nielsen, Knud J.V. Jespersen, Leon Jespersen og Anders Monrad-Møller, Odense 1994, s. 61-72; Elisabeth Hertzum Becker-Christensen: "Roskildebispens forleningspraksis i senmiddelalderen", *Festskrift til Troels Dahlerup*, red. Aage Andersen, Per Ingesman og Erik Ulsig, Århus 1985, s. 177-89; Per Ingesman: *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*, Lund 1990.
9. Erik Ulsig: "Landboer og bryder, skat og landgilde", *Middelalder, metode og medier*. *Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*, red. Karsten Fledelius, Niels Lund og Herluf Nielsen, København 1981, s. 137-65; samme: "Bonde og godsejer ved slutningen af dansk senmiddelalder", *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 106-22.
10. Frank Pedersen: *Vørnedskabets gennemførelse*, Odense 1984.
11. Anders Bøgh: "Feudalisering og bondekom-

- munalisme. Noget om samfundet i senmiddelalderen”, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 88-105.
12. Per Ingesman: “Overvågning og straf på ærkesædets gods ved middelalderens slutning”, *Bol og By* 1995:1, s. 8-35; Anders Bøgh: “Godssystem og landsbyfællesskab i senmiddelalderen”, *Bol og By* 1996:2, s. 28-37.
 13. Thomas B. Bang: “Kronens Mageskifter under Frederik 2”, *Historisk Tidsskrift* 9. rk. I, 1918-20, s. 1-42; Erik Arup: *Danmarks historie* II, København 1932, s. 599-601.
 14. Thomas B. Bang: Kronens Mageskifter (se note 13).
 15. Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774*, København 1957.
 16. Svend Aage Hansen: *Adelsvældens grundlag*, København 1964; E. Ladewig Petersen: “Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark”, *Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Föredrag og mötesförhandlingar*, Stockholm 1976; samme: *Gyldendals Danmarks historie*, II,2, København 1980, s. 407f. og 509f.
 17. Jens Villiam Jensen: “Adelig godsstruktur i Musse og Fuglse herreder i 16.-17. århundrede”, *Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By* 2. rk. 4, s. 85-123; samme: “Adelsgodser i Vendsyssel og Hanherred i slutningen af det 16. århundrede”, *Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark*, red. Svend E. Green-Pedersen, Jens Villiam Jensen og Knud Prange, Århus 1983, s. 255-76; samme: “Skifteprincipper og skiftepraksis for adeligt jordegods i det 16. århundrede”, *Festskrift til Troels Dahlerup*, red. Aage Andersen, Per Ingesman og Erik Ulsig, Århus 1985, s. 333-50; samme: “Fra fæstegodssystem til hovedgårdssystem. Det danske godssystem i senmiddelalder og renaissance”, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 123-42.
 18. Erland Porsmose: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*, Odense 1987.
 19. Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård* (se note 15) s. 166-69 og 172.
 20. Erland Porsmose Christensen: “Landsbynedlæggelser og hovedgårdsekspansion på Fyn. En studie i sammenhængen mellem problemstilling, metode og registrering”, *Historisk Tidsskrift* 1978, s. 437-53.
 21. Knud Hornbeck og Helge Land Hansen: *Tanggård gods 1553-1559. Adelig godsdrift i Danmark i det 16. århundrede*, Odense 1980.
 22. Hans H. Fussing: “Gessingholm 1609-63. Et landbrugshistorisk studie”, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. 3, 1934-36, s. 59-101 og 193-341; samme: “Skovgaarders drift i Christian Rantzaus ejertid 1635-1663. Et stykke landbrugshistorie fra det syttende århundrede”, *Jyske Samlinger* 5. rk. 2, 1935-36, s. 1-28; samme: “Demstrup og Sødringholm 1625-63. Et stykke landbrugshistorie fra det syttende århundrede”, *Jyske Samlinger* 5. rk. 3, 1937-38, s. 1-98.
 23. Bo Fritzboer: “Hovedgårdsdrift og godsøkonomi: Skinnerup 1616-1660”, *Landbohistorisk tidsskrift. Bol og By* 2. rk. 6, 1984, s. 165-203.

24. Hans Schultz Hansen: "Hovedgårdsdrift eller jordrente? System og økonomi på Trøjborg gods 1579-ca. 1660", *Bol og By* 1986:1, s. 7-43.
25. Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård*, (se note 15) s. 226-27; samme: "Den unge enevælde", (*Politikens Danmarks Historie*, red. John. Danstrup og Hal Koch, 8, København 1964, 3. udg. 1977, s. 321f; Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator*, København 1983, s. 197f. Birgit Løgstrup anslår med forsigtighed hoveriomkostningen for bønderne til næsten tre gange landgilden (men kun ca. det samme som skatterne).
26. Anne Vibeke Bjergstrøm: "Drift og økonomi på Knabstrup 1777-1809", *Det danske gods-system*, red. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl. (se note 2), s. 139-66.
27. Palle Ove Christiansen: *A Manorial World. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*, 1996.
28. Jens Skrivers: "Hoveri og Landgilde. Fæsteafgifterne på østjydske godser i 1700-tallet", *Historie* 1996,1, s. 56-83.
29. Se herom Carsten Porskrog Rasmussen: "Godssystemer i Sønderjylland fra 1500- til 1700-tallet", *Bol og By* 1996:2, s. 38-61.
30. Blandt andre: Karl Erik Frandsen: *Okser på vandring. Produktion og eksport af stude fra Danmark i midten af 1600-tallet*, Ebeltoft 1994; Poul Enemark: "Oksehandlens historie ca. 1300-1700", *Sortbroget Kvæg i Danmark – baggrund og udvikling*, red. Aksel Pedersen m.fl., Viby 1983, s. 9-87.
31. Bent Schiermer Andersen: "Staldgård – eller hollænderi. Forsøg på en status ved 1782", *Jyske Samlinger* Ny række VI, 4, 1965, s. 377-422; samme: "Mejeri- eller staldgård. En studie i dansk hovedgårdsdrift i det 18. århundrede", *Bol og By* 1986:2, s. 75-114.
32. Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, (se note 6) s. 353-64.
33. C. Rise Hansen: *Hoveriet på Ringsted Kloster 1570-1620*, København 1968, særligt s. LXIVff.
34. Lotte Jansen: *Hoveriet til Egeskovgård. Gårdmandshoveriet indtil hoveriafløsningen i det 19. århundrede*, Odense 1977.
35. Fridlev Skrubbeltrang: "Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie", *Fortid og Nutid* XIV, 1942-42, s. 1-28.
36. Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste*, København 1940, s. 226; samme: "M.H. Løvenskiolds Hoveridagbog 1795-97", *Bol og By* 7, 1973, heri specielt indledningen "Danske hoveriforhold, navnlig i perioden 1767-1800", s. 7-23.
37. Birgit Løgstrup: "Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-1772", *Bol og By* 1. rk. 8, 1974, s. 22-57.
38. Thorkild Kjærgaard: *Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet*, København 1980, heri specielt "Indledning", s. 17-77.
39. Hans H. Fussing: *Herremand og fæstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600*, København 1942.
40. Fussing: *Herremand og fæstebonde* (se note 39), specielt s. 122-24, 150, 163f., 168-78 og 190.
41. Svend Gissel: "Bol og by på Selsø", *Bol og By* 5, 1964, s. 7-35; Jens Villiam Jensen: "Højkonjunktur og landgildekorn. Overvejelser om landgildens foranderlighed i det 16. århundrede", *Festskrift til Erik Ulsig*, red. Poul Enemark, Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1988, s. 429-39.
42. Erik Arup: *Danmarks Historie* II, København 1932, s. 412; Fussing: *Herremand og fæstebonde*

- (se note 39), s. 14; Aksel E. Christensen: "Senmiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for forordningen om livsfæste af 1523", *Festskrift til Erik Arup*, København 1946, s. 134-56.
43. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500-1800*, København 1978; Benito Scocozza: "Blev der indført livsfæste i Danmark i 1523?", *Fortid og Nutid* XXIX, 1981, s. 184-201; Erland Porsmose: *Bønder, bryder og tjenere. Gårdbrugervilkår på Fyn 1502-1542*, Odense 1983, specielt s. 20-23 og 102-5; Mikael Venge: "Løst krudt mod livsfæstet", *Fortid og Nutid* XXIX, 1982, s. 474-78; Aksel E. Christensen: "Problemerne omkring forordningen om livsfæste af 1523", *Fortid og Nutid* XXIX, 1982, s. 672-81; Frank Pedersen: "Frederik I's forordning af 14. maj 1523. En kommentar til Benito Scocozza", *Fortid og Nutid* XXX, 1983, s. 97-110; Troels Dahlerup: "Fæstet i breve og domme", *Fortid og Nutid* XXX, 1983, s. 280-301.
44. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500-1800*, København 1978, s. 214-21.
45. Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, København 1983.
46. Lotte Dombrowsky: *Lensbesidderen som amtmand*, København 1983.
47. Jens Holmgaard: *Uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmilits med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlenes vilkår i øvrigt*, Viborg 1999.
48. Birgit Løgstrup: *Bundet til jorden. Stavnsbåndet i praksis*, Odense 1987.
49. Chr. H. Brasch: *Vemmetoftes Historie som Herregaard, Slot og Kloster I-III*, København 1859-63; samme: *Gamle Eiere af Bregentved fra 1382 til 1740*, København 1873; C. Christensen (Hørsholm): *Hørsholms Historie*, København 1879; Axel Linvald: *Bistrup. Byens gods 1661-1931*, Kbh. 1932.
50. Eksempler er bl.a. Carsten Porskrog Ramussen: "Rosenholm gods' historie", *Rosenholm*, red. Frits Nicolaisen, Randers 1990, s. 131-42; samme: " 'Fra Grenå til Viborg på egen jord' – Gammel Estrup som godscentrum", *Gammel Estrup*, red. Frits Nicolaisen, Randers 1993, s. 109-34; Jens Villiam Jensen: "Godskomplekset Overgaard. Tilblivelse og udvikling", *Overgaard*, red. Frits Nicolaisen, Randers 1997, s. 147-65.
51. Palle Ove Christiansen: *A Manorial World* (se note 27).
52. Palle Ove Christiansen: "Lebensstile im Gutsdorf des 18. Jahrhunderts. Kultur und Kontraste unter ostdänischen Gutsbauern", *Gutsherrschaft als soziales Modell*, (Historische Zeitschrift, Beiheft 18, hrsg. Jan Peters), München 1995, s. 129-54.
53. Margit Mogensen: *Fæstebønderne i Odsherred. Studier over sociale og økonomiske forhold ca. 1750-1800*, København 1974; Karl-Peder Pedersen: *Vestfynske fæstebønder. En undersøgelse af de økonomiske og sociale forhold på de vestfynske godser Erholm-Søndergårde i 1700-tallet*, Odense 1984.
54. Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense 1999.
55. Hans H. Fussing: *Stiernholm len 1603-61. Studier i krongodsets forvaltning*, København 1951.

56. Se oversigterne i *Landboreformerne – forskning og forløb*, red. Claus Bjørn, Odense 1988, og Ole Feldbæk: "Historikerne og landboreformerne", *Historisk Tidsskrift* 89,1, s. 38-53. Blandt de mange værker kan blandt de nyere nævnes: Torben Hansgaard: *Landboreformerne i Danmark i det 18. århundrede*, København 1981; Jens Holmgaard: "De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne", *Erhvervshistorisk Årbog VI*, 1954, genudgivet i Jens Holmgaard: *Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet*, Viborg 1990, s. 13-34; samme: *Landboreformerne – drivkræfter og motiver*, *Fortid og Nutid XXVII*, 1977-78, genudgivet i Jens Holmgaard: *Alt på sin rette plads*, s. 129-47.
57. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1759-1919*, København 1936, reprotryk 1975.
58. Dan Ch. Christensen: *Det moderne projekt. Teknik og kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850*, Viborg 1996, specielt s. 701ff.
59. Se herom bl.a. Klaus Thingholm Kristensen: *Når hver fik sin lod. Studier i udskiftning og konjunkturforløb i et midtjysk herred*, Odense 1985.
60. Eksempler f.eks. i Carsten Porskrog Rasmussen: "Rosenholm gods' historie" (se note 50) (vedr. Fr. Chr. Rosenkrantz); Lotte Dombernowsky: *Det danske landbrugs historie*, red. Claus Bjørn m.fl., II, 1988, specielt s. 216-20 (vedr. M. Quistgaard).
61. Margit Mogensen: *Fæstebønderne i Ods herred. Studier over sociale og økonomiske forhold ca. 1750-1800*, København 1974; Karl Peder Pedersen: *Vestfynske fæstebønder. En undersøgelse af de økonomiske og sociale forhold på de vestfynske godser Erholm-Søndergårde i 1700-tallet*, Odense 1984.
62. Bl.a. Anne Vibeke Bjergstrøm: *Drift og økonomi på Knabstrup* (se note 26).
63. Dan Ch. Christensen: *Det moderne projekt. Teknik og kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850*, Viborg 1996, specielt s. 701ff.
64. Thorkild Kjærgaard: "Gårdmandshoveriet i økonomisk og social sammenhæng", *Fortid og Nutid XXVII*, 1978, s. 419-27; samme: *Konjunkturer og afgifter* (se note 38).
65. Claus Bjørn: "De danske Cahiers. Studier i bondereaktionerne på forordningen af 15. april 1768", *Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By* 2. rk. 5, 1983, s. 145-70; samme: "Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790", *Historie*, Ny række XIII, 1979, s. 1-79; samme: *Bonde Herremand Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*, København 1981.
66. Fridlev Skrubbeltrang: "M.H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795-97" (se note 36); samme: *Det danske landbosamfund 1500-1800*, København 1978.
67. Jens Skrivers: *Den værste straf? Hoveriet og arbejdskraftens organisering ved Wilhelmsborg, Moesgård, Marselisborg, Østergård og Constantinsborg*, utrykt licentiatafhandling, Århus 1990.
68. Jens Holmgaard: "En jysk godsslagtning. Bagge Lihmes slag af Staarupgaards bøndergods til selveje 1794-1804", *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvferdsårsdagen den 5. august 1970*, red. Svend Gissel, København 1970, s. 129-41, genoptrykt i: Jens Holmgaard: *Alt på sin rette plads. Afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet*, Viborg 1990, s. 65-79.

69. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik* (se note 57).
70. Laurids Pedersen: "Salget af stamhuset Nørholms fæstegods 1861-79 samt fideikommiskapitalens anbringelse 1874-1917", *Fra Ribe Amt* 1956, s. 1-19; Stig Günther Rasmussen: "Fæstegodssalg på østjyske majorater. En metodisk og administrationshistorisk studie", *Bol og By* 2. rk. nr. 1, 1977, s. 92-112; Poul Thestrup: "Fæsteaflysningen under Frijsenborg", *Århus Stifts Årbøger* 1967, s. 28-42.
71. Jens Christensen: *Storlandbrug – industrifinansiering 1840-1915. Et studie i sammenhængen mellem kapitalakkumuleringen i storlandbruget og finansieringen af det industrielle gennembrud i Danmark 1850-1915 med baroniet Guldborgland som eksempel*, Odense 1984.
72. Asger Th. Simonsen: *Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne. Sociale forhold blandt husmænd og indsiddere og den politiske rejsning af husmandssagen på Lolland-Falster ca. 1840-46*, København 1977; Finn N. Schytte: "Husmændenes arbejde på godserne 1780-1870. En undersøgelse af 10 godser i Randers amt", *Det danske gods-system*, red. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl. (se note 2), s. 167-84; Jens Skriver: "Fr. Chr. Güldenchrone og 1820'ernes landbrugs-krise", *Bol og By* 2. rk. 6, 1984, s. 43-85; Jens Boel: *Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848-1874 – med Holbæk og Vejle amter som eksempler*, Odense 1985; Anders Vægter Nielsen: *Husmændene – Landboreformernes tabere? Et studie i fæstehusmændenes vilkår på Erholm-Søndergårde fra landboreformer til husmandslove 1770-1850*, Odense 1991.
73. Peter Bavnhøj og Kirsten Eriknaer: *Herregårdsliv i 1990'erne*, Auning 1995.